

Recepcia literatúry z kognitívneho pohľadu *

JANA KUZMÍKOVÁ

Nazdávam sa, že kritériom obratu nemá byť devíza „čo sa robí na Slovensku“, ani to, čo „sa deje v inom svete“. Čo sa „robí“ tam a „deje“ inde, nemusí byť vždy smerodajné. Určujúce je to, čo hýbe svetom.

Oskár Čepan, 1970

RECEPCIA LITERATÚRY V SLOVENSKEJ LITERÁRNEJ VEDE

Mikova škola a kombinovanie perspektív

Po štrukturalizme, ktorý sa sústreďoval na literárny text, začala sa v modernej slovenskej literárnej vede v 60. rokoch 20. storočia v rámci jedného z najvýraznejších obrátov k jazyku (ktorých bolo viac) venovať pozornosť aj širšej problematike literárnej komunikácie. Od roku 1967 na Pedagogickej fakulte v Nitre budoval František Miko Kabinet literárnej komunikácie. Pracovníci kabinetu sa zaoberali aj problematikou recepcie textu v kontexte dobovej recepčnej estetiky (Miko, Popovič 1978, 355 – 356). Istým medzníkom ich výskumu bola monografia *Tvorba a recepcia* (1978), ktorú vydali František Miko a Anton Popovič. Metodologicky vyzdvihli komunikáciu medzi tvorcom umeleckého textu a jeho príjemcom i čitateľskú skúsenosť pri konkrétnom čítaní textu (Miko, Popovič 1978, 107). Aj neskôr Miko zopakoval: „Len čítané dielo je plne reálnym dielom, bez čítania je to ‚hluchý, mŕtvý‘ znakový objekt“ (Miko 1993, 25). Miko presadzoval predstavu/tézu o recepčnom bytí textu, riešil otázku účinku (pôsobenia) diela a autentického čitateľského zážitku. V 80. a 90. rokoch minulého storočia rozvíjal svoje úvahy tým smerom, že umelecké dielo sa autenticky prezentuje len v ľudskom vedomí, len v ňom sa plne realizuje, existuje (Miko 1989, 61). Evidenciu recepčných účinkov textu v ľudskom vedomí uplatnil Miko vo svojej dlhodobo zdokonaľovanej výrazovej sústave textu, ktorá má zakladať štýl textu. Štruktúrne parametre textu ako umeleckej výpovede korešpondujú počas jeho recepcie so zážitkovým pôsobením na vedomie čitateľa. Táto koncepcia má isté štrukturalistické východisko jednak v tom, že sa orientuje na funkčné zretele, účinky

* Štúdia vznikla v rámci grantového projektu VEGA 2/0078/14 *Kognitívne orientovaná literárna veda. Teória a príkladové štúdie zo slovenskej literatúry*.

jazyka/jazykových prostriedkov a jednak svojou textocentrickosťou, pretože sa verifikuje opäť na jazykových, semiotických „faktoch“: „Vnímanie textu a celý následný proces jeho ‚spracovania‘ v našej myšli pritom ostával pre nás semiotickým faktom a to v dôsledku prostej skutočnosti, že text pritom vo vedomí skutočne existoval a ‚fungoval‘“ (Miko 1994, 47). Text tvoria slová ako „prázdne“ prenášače, významy im udeľuje až čitateľovo vedomie v istej intímnej životnej situácii; to zároveň znamená, že čitateľ pri čítaní podstupuje existenčnú skúsenosť z estetického/výrazového zaostrenia tvorcovej výpovede v kontexte príslušnej životnej motivácie. Svojím spôsobom bol koncept ľudského vedomia v literárnej komunikácii v Mikovej práci imanentný – hermeneutický a fenomenologický, čo však plne priznal až po páde totalitného systému v roku 1989. Istú úlohu v takom prístupe k (recepčnému) vedomiu zrejme zohral i Mikov východiskový koncept prebraný aj z kybernetickej teórie komunikácie v jej fáze na prelome 60. a 70. rokov 20. storočia (Miko, Popovič 1978, 187). Hoci bol Mikov prístup textocentrický, hermeneutický, niektoré jeho východiská a názory možno rekonštruovať aj v rámci tzv. kognitivismu.¹ Zo súčasného hľadiska však nebol Mikov antropologický horizont kognitívnovedný, lebo podľa kognitívnej (literárnej) vedy treba skúsenostné pozorovania a interpretácie aj testovať, napríklad experimentálnymi metódami psychológie, neurovedy, sociológie a pod. Metodologický rozdiel spočíva aj v tom, že Miko ako semiotik neuvažoval o nevedomých procesoch v kognitívnom zmysle (neuplatňoval/nemal nástroje a metódy na skúmanie procesov, ktoré sa odohrávajú v našom mozgu a tele bez toho, aby sme si ich uvedomovali, nemal ich ako evidovať a analyzovať).

Na Mikovej metodologickej platforme stavali ďalší členovia Nitrianskej školy, napríklad Peter Liba a celoživotne Ľubomír Plesník vo svojej pragmatickej estetike (2012) a odrážal sa od nej aj Peter Zajac. V knihe *Tvorivosť literatúry* (1990) vychádza z predpokladu, že témou literárneho diela je „pulzačne nastolená životná situácia“ (Zajac 1990, 39). Tvorivosť čítania spočíva v tom, že hľadáme parametre usporiadania diela a s nimi spojený jednotný zmysel (197). Inak povedané – nielen čítame, ale zároveň interpretujeme. Zajac aj v nadväznosti na Plesníka obracia pozornosť na štrukturovanosť zážitku a hovorí o obdobnej štrukturovanosti zažívania, zakúšania vedomia u autora, ako aj čitateľa. Zdôrazňuje teda úlohu vedomia v literárnej komunikácii, ale podobne ako u Miko, nedá sa povedať, že by autorovou východiskovou pozíciou a perspektívou bola koncepcia vtelesnenej (embodied) mysle. V zhode s Mikom Zajac modeluje a verifikuje recepciu/interpretáciu návratom k literárnemu médiu – jazyku: „Až diferencovanejšie čítanie [...] otvára obzor, v ktorom sa súčasťou tematického diania stáva aj tematizácia jazyka ako komunikačného média, medzitextových a širších literárnych, umeleckých a kultúrnych súvislostí“ (215). V nasledujúcej knihe *Pulzovanie literatúry* (1993) Zajac už výraznejšie reflektuje postavenie literárnej vedy v situácii *obratu k vede*, ktorý sa začal presadzovať v 70. rokoch 20. storočia. Ak Mikovo odmietanie novopozitivistického logického empirizmu a scien- tizmu bolo dobovo podmienené *obratom k jazyku* a tým, že preferoval „živé“ čítanie, Zajac sa hlási aj k *vedeckému obratu* ako k „poznávacej inšpirácii“ pre literárnu vedu, pretože „zvyšuje jej vysvetľovaciu silu a prehľbuje jej argumentáciu“ (Zajac 1993, 20). Ďalej sa sústreďuje na estetiku; pokúša sa o pulzačnú estetiku či estetiku chvenia.

Na Františka Mika odkazuje aj Fedor Matejov v knihe *Lektúry* (2005, 12 – 13). Na základe svojej čitateľskej skúsenosti podáva retrospektívu slovenského písania o široko chápanej modernej a súčasnej lyrike a následne konštatuje, že si pri tejto práci postupne uvedomil istú hranicu, „ktorá sa črtá v desaťročia pretrvávajúcom pôsobení estetického a poetologického štrukturalizmu ako ‚paradigmy‘ interpretácie, resp. lektúry, a lyriky zasa ako ‚paradigmy‘ textu, čo si presne takéto gesto vyžaduje a na ktorom sa spätne toto gesto exemplárne osvedčuje. Skryto pôsobiaci ‚kruh‘ prestáva fungovať...“ (19). Matejov preto v diskkrétnej miere prijíma aj dekonštrukčné inšpirácie pri „lektúre“ lyriky.

Dekonstruktívne inšpirácie v širokej škále využíva knižka Pavla Matejoviča *Synoptici* (2000). Hlavnou kategóriou jeho uvažovania je synoptická mapa, ktorej prostredníctvom sa pokúša o kultúrne premostenie vedy a umenia. Interpretačne sa pohybuje „na úrovni znaku“ (Matejovič 2000, 10) a v intenciách Deleuzovho chápania: „Mapa je otvorená a spojitelná vo všetkých svojich dimenziách, rozložiteľná, prevratiteľná, spôsobiteľná neustálych modifikácií [...] Je možné ji nakresliť na zeď, pojmáť ji ako umelecké dielo, konstruovať ji ako politickú akciu alebo meditačnú cvičenie.“ (Deleuze, cit. podľa Matejovič 2000, 155)

Kombinovanú perspektívu recepcie ponúka vo svojej monografii *Predpoklady a formy literárnej recepcie* (2007) aj Roman Mikuláš. Zaujímajú ho „štrukturalne predpoklady textu pre akt recepcie, ktoré sú verifikovateľné“ (Mikuláš 2007, 181). Integruje preto funkcionálno-historický model Wolfganga Isera a štrukturalisticko-semiotický model Rolanda Barthesa, na základe presvedčenia, že v literárnej vede si vždy konkurujú viaceré „paradigmy“ importované z iných vedných oblastí. „Táto modelová interakcia – konkurencia je jediný zmysluplný konštitutívny fenomén.“ (181)

Súhlasím s uvedeným Mikulášovým tvrdením. Paradigmatický obrat k jazyku a obrat k vede zasiahli do uvažovania slovenských literárnych vedcov o recepcii umeleckého textu. Uvedení bádatelia inovujú a kultivujú spôsoby čítania umeleckého diela i diskusiu o vzťahu vedy a umenia.² Ich orientácia však nie je primárne kognitívno-vedná, teda taká, ktorá buduje nielen na skúsenosti a interpretácii, ale nevyhnutne sleduje, konfrontuje a analyzuje tieto „udalosti“ aj na prírodovednej úrovni percepcie, neurónovej aktivity, neurónových máp, fyziológie, pamäti, emócií, psychologického experimentu a podobne. Taký smer výskumu avizoval už v roku 1968 Oskár Čepan, keď upozornil, že dielo možno interpretovať aj metódami prírodných vied (Čepan 1992, 154). Okrem iných podnetov uvádza: „Keď už je tu čo dešifrovať, tak potom sú to modely archetypov, skonzervovaných nie v kolektívnom povedomí (vedomí), ale v kolektívnom podvedomí ľudstva, respektíve mozgovej činnosti. [...] Autonómnosť umeleckého diela ako ‚zvecneného‘ artefaktu má analógiu v autonómnosti psychických procesov istého typu – práve tých, ktoré sa uplatňujú pri vzniku umeleckého diela – a len pri ňom – ktoré produkujú a rovnako aj aktívne tvoria základné estetické schémy (modely).“ (156)

Psychologické a sociálne prístupy k literatúre a recepcii

Psychologickejší prístup k produkcii i recepcii umeleckého textu tiež má v slovenskej literárnej vede svojich predstaviteľov. Uplatnil ho napríklad Ján Števec. V knihe *Estetika a literatúra* (1977) kladne reagoval na dovtedajšie Mikove práce, ale doplnil,

že „ešte zostáva problém integrácie textu na ďalšom stupni, v ďalších procesoch, predovšetkým v čitateľskom vedomí v širokom zmysle“ (76). Ako som už spomenula, Miko postupne zaťažoval vo svojej koncepcii aj kategóriu vedomia, ale z kognitívneho hľadiska priniesol ďalší posun do problematiky čitateľského vedomia Ján Števček. Rozvinul Mikovu tézu, že pri čítaní sa čitateľ „vžíva“ do situácie postáv, v tejto súvislosti teda nestačí brať čitateľa len ako abstraktnú kategóriu literárnej komunikácie (adresát, príjemca). Ján Števček budoval nielen na osobnej, fenomenologickej a interpretačnej čitateľskej skúsenosti, ale ako vysokoškolský učiteľ ju doplnil aj o výdatné pedagogické pozorovania. V štúdiu *Pokus o typológiu čítania* vychádza z predstavy, že popri individualizovaných čítaniach existujú aj isté všeobecné psychologické typy. Preberá známy termín tzv. naivného čítania, ale už nie jeho bežný význam, a postuluje ešte koncepty sentimentálneho a diskurzívneho čítania. „Prvým znakom čítania je prekročenie hraníc ‚každodenného života‘, druhým potešenie z fikcie.“ (79) Naivné čítanie „nie je stotožnením sa čitateľa s postavami, s dejmi, ako sa často hovorí, ale hrou s ilúziami, predovšetkým s ilúziami vlastného života, je posunom do oblasti, kde platia nielen iné podmienky, ale aj iné zákonitosti“ (78). Naivné čítanie je istou náhradou či popretím čitateľovho aktuálneho života. Typickým čítaním tohto typu je detské vnímanie rozprávok.

Odstupom od ilúzie sa dostávame na „vyššiu úroveň“ recepcie, k sentimentálnemu čítaniu. Je založené na pocitoch, ale len v takom rámci, ktorý zodpovedá potrebám čitateľa. Napríklad čitateľ sleduje romantickú ľubostnú líniu príbehu, ale prípadnú existenciálnu úzkosť postáv už nereflektuje. Sentimentálne čítanie preferuje výslednú harmóniu.

Kultúrne najzložitejším komunikačným vzťahom čitateľa a textu, ktorý zahŕňa aj predoslé dve možnosti čítania, je diskurzívne čítanie. Charakterizuje ho, že je objavom, poznaním. Diskurzívne poznanie pramení z uvedomenia si, že morálna katarzia, intelektuálne vzrušenie a estetické uspokojenie, ktoré vyspelé dielo vyvoláva, je nevlastné, nepravé, keďže literatúra je postavená na iluzívnosti, ktorá je obmedzená začiatkom a koncom textu a v lepšom prípade končí čitateľskou katarziou. Vzniká tak „sklamanie“ z diela ako znaku skutočnosti. Druhou časťou tejto prirodzenej reakcie na čítaný text je „vyrovňavanie sa so samotnými morálnymi a intelektuálnymi základmi tohto predstaveného sveta. Estetická sugescia spôsobuje, že sme ochotní prijať často i také morálne správanie sa hrdinov a osvojiť si ich duchovný svet, ktorý v skutočnosti, teda mimo dotyku s čítaným dielom, nepripúšťame.“ (Števček 1977, 82) Za príbehom sa odhaľuje čitateľovi „autorovo videnie sveta“ (82), s ktorým nemusí súhlasiť. Takto chápaná autonómnosť textu je „predpokladom pre hĺbkový čitateľský zážitok“ (82), podmienený odpútaním sa od čítaného.

Števčekov zážitkový model diskurzívneho čítania ďalej rozvíja, resp. ešte širšie rámčuje koncepcia Stanislava Rakúsa. Rakús vo svojej teórii a analytických interpretáciách kombinuje psychologický, sociálny a v neposlednom rade i estetický aspekt. Jeho základný predpoklad je, že „mimoriadnu závažnosť má najmä personálna pôsobnosť látky (psychologická, etická), ktorá, ako o tom svedčia neúspešné pokusy, nedovoľuje autorovi utvárať ľubovoľné a nemotivované sujetové situácie. Či už chceme alebo nechceme, látke musíme prisúdiť verifikačnú kvalitu a to i napriek tomu, že okrem

doslovného prenosu prototextu v konkrétnom literárnom diele de facto neexistuje.“ (Rakús 1993, 60) „Čitateľ si látku rekonštruuje z témy a porovnáva ju s vlastnou skúsenosťou, autor postupuje pri tvorbe diela od látky k téme. Uvedomujúc si, že látka je tým verifikačným činiteľom, ktorý bude mať k dispozícii aj čitateľ, nemôže s ňou ľubovoľne narábať.“ (Rakús 1994, 7) V Rakúsovej koncepcii je verifikačná textocentrickosť, typická pre väčšinu slovenskej literárnej vedy 20. a 21. storočia so štrukturalistickým alebo hermeneutickým zameraním, nahradená „mimoliterárnym podkladom“, „vonkajšou skutočnosťou“. Rakús aj na základe vlastnej spisovateľskej skúsenosti seabedomo rozšíril Mikovo zacielenie na skúsenostné komplexy autora, postavy a čitateľa a tematizovanie životných situácií v texte a nepriamo rozvinul tiež Čepanovo tvrdenie o estetických schémach a psychických procesoch. Povahu umeleckého textu, druhu a žánru skúma Rakús aj zo zanedbávaného hľadiska percepcie a ľudskej psychiky. Istú subjektívizovanosť interpretácie vyvažuje v teoretickej rovine poukazom na kontextové kritérium, ktorým je kultúrna inštitúcia so svojimi pravidlami správania a konania. Pravidlá jednotlivých kultúrnych inštitúcií môžu byť aj protichodné. Táto odlišnosť sa v tvorivom a komunikačnom procese stáva autorským a čitateľským meradlom primeranosti či neprimeranosti modelovania textu (Rakús 1994, 10).

KOGNITÍVNOVEDNÝ OBRAT V RECEPCII LITERATÚRY

V úvodnom výberovom náčrte slovenskej literárnej vedy z hľadiska recepcie som naznačila, ako „paradigmatický“ *obrat k jazyku* a *obrat k vede* rezonovali v uvažovaní literárnych vedcov o recepcii umeleckého textu (pre túto potrebu nebolo nevyhnutné diferencovať, či sa bádatelia zameriavali na epiku alebo lyriku, prózu alebo poéziu). Budem pokračovať takzvaným kognitívnym prístupom, či presnejšie *kognitívnovedným obratom*, ktorý v 80. rokoch 20. storočia podnietil postupné sformovanie sa kognitívnej literárnej vedy.

Po kritike tzv. kognitívizmu, ktorý sa niesol v znamení informatiky a jeho výskum umelej inteligencie a celkovo ľudskej mysle vychádzal z predstavy, že myseľ funguje ako počítačový softvér, získal v rámci *obratu k vede* v druhej polovici 20. storočia výraznejšie uznanie projekt, ktorý predpokladá telesnú (prirodzenú) povahu stavov, mechanizmov a procesov fungovania ľudskej mysle. Javy mysle a vedomia sa môžu skúmať a vysvetľovať vedeckou metodológiou s overiteľnými, objektivizovateľnými výsledkami.

Tak sa napríklad ukázalo, že „romantické“ tvrdenie, že pri vzniku umeleckého diela sa uplatňujú špecifické, ba autonómne psychické procesy (vyššie citovaný Čepan 1992, 156), celkom neobstojí. Nevyhnutným zdrojom tvorivých procesov je všeobecná, „bežná“ kognícia, ktorá nie je rigidná, automaticky výkonná, ale je nekonečne experimentujúca. Tento argument je jedným z výsledkov vtelesneného vedeckého realizmu (embodied scientific realism), ktorý v 80. rokoch 20. storočia nastolili v jazykovede (aj v prepojení na literatúru) George Lakoff, Mark Johnson a Mark Turner (bližšie Kuzmíková 2014a; Gáliková 2014). Títo vedci sa opierajú o tri hlavné predpoklady: vtelesnenosť mysle, skutočnosť kognitívnych nevedomých procesov a metaforickosť myslenia.

Po prehĺbených interdisciplinárnych výskumoch (literárna veda v spolupráci s kognitívnou psychológiou, neurológiou, psycholingvistikou, psychopatológiou, umelou inteligenciou, antropológiou, etnológiou, filozofiou atď.) začali medziodbo- rovo orientovaní literárni vedci medzi sebou intenzívnejšie komunikovať, uvedomu- júc si všeobecnejšiu kognitívnu prepojenosť svojich bádání. Inštitucionálnym medz- níkom ich úsilia bolo založenie skupiny Kognitívne prístupy k literatúre (Cognitive Approaches to Literature), ktorá pracuje od roku 1998 v rámci Modern Language Association. Podobných skupín a združení už je po svete viac, pričom svoje akti- vity navzájom koordinujú. Dnes sa kognitívna literárna veda chápe ako disciplína, ktorá na základe interdisciplinárnosti sústreďuje, prepája i konfrontuje prírodovedné a humanitné prístupy a metodológie v záujme lepšieho pochopenia komplexnej dynamiky medzi kogníciou a literatúrou.

Epistemologická pozícia kognitívnej literárnej vedy je konštruktivistická. Na jej rozsiahlom poli sa prevažne akceptuje neradikálny typ konštruktivismu. Má rôzne označenia i varianty, napríklad experiencializmus (Lakoff, Johnson), interný realiz- mus (Putnam), slabý konštruktivismus, rezervovaný či obmedzený konštruktiviz- mus (constrained constructivism) atď. V zásade ide o tzv. tretiu pozíciu, resp. situ- ovanosť medzi epistemologickými extrémami realizmu a relativizmu. Kognitívna veda si práve vďaka svojim výskumom najlepšie uvedomuje lokálnosť a limitova- nosť vedeckých pozorovaní. Konštruktivistický prístup kognitívnej literárnej vedy v rámci svojej interdisciplinárnosti „roztvára“ opozíciu realizmus kontra relativiz- mus, ich polaritu nahrádza kontinuom vzťahov a dynamikou kombinovaných spo- jení. Je preto nesprávna domnienka, že kognitívny prístup k literatúre sa vracia na pozície pozitivistickej literárnej vedy. Interdisciplinárne kognitívnovedné skúmania dynamizujú hierarchicko-lineárnu postupnosť zovretejšieho (v historickom, typolo- gickom aj metodologickom zmysle) uvažovania o literárnej recepcii. „Keďže kognícia je zakotvená jednak v reálnom svete a jednak vo vymedziteľných štruktúrach sen- zorickej, perceptuálnej a konceptuálnej interiority, musia byť poznanie a skúsenosť založené na oboch zložkách, hoci v rôznom stupni.“³ (Hart 2013, xi) Dôležitým pilie- rom kognitívnovedného teoretického uvažovania je aj fakt, že prevažná väčšina ľud- ského myslenia sa odohráva na nevedomej úrovni. Nerevitalizuje sa ale freudovská sféra potlačených myšlienok alebo latentne nevedomého; kognitívnovedný prístup k nevedomiu znamená skúmanie dejov, ktoré prebiehajú v našom mozgu a tele bez toho, aby sme si ich uvedomovali. Preto už na tomto mieste v tomto príspevku o lite- rárnej komunikácii a recepcii literatúry treba predoslať, že teórie a koncepcie, ktoré zohľadňujú len priamy prístup k skúsenostným komplexom z čítania a písania, a teda vychádzajú z vedomých skúseností, majú nevyhnutne redukovaný záber. Literárno- kultúrnu manifestáciu ľudskej mysle nemožno postihnúť bez biologických a širších prírodovedných výskumov, rovnoprávných so skúmaním ľudských univerzálií a his- torických a kultúrnych špecifik.

Prvotný predpoklad kognitívnej literárnej vedy vychádza z kognitívnej lingvis- tiky a spočíva v tom, že literatúra v akomkoľvek svojom zmysle sa neskúma (len) ako autonómny fenomén, ale chápe sa ako jav založený na všeobecnej konceptuál- nej organizácii, princípoch kategorizácie, procesuálnych mechanizmoch i skúse-

nostných a vonkajších kontextoch ľudskej mysle. V zásade platí, že, zaoberanie sa fikčnými textami a predstavami si vyžaduje také isté kognitívne procesy, aké potrebujeme aj v bežnom živote. Dôkladné pozorovania potvrdzujú, že nielen na naratívnej úrovni, ale aj v iných aspektoch funguje ľudské myslenie na príbehových a metaforických princípoch a štruktúrach. Na príbehy možno nazerať ako na adaptačnú stratégiu, ktorá nám v bezpečných podmienkach umožňuje poučiť sa zo skúseností iných. Toto poučenie z literatúry je nielen „priame“, sprostredkované napríklad cez didaktické žánre (exemplá, bájky a i.), ale zisťujú sa aj jemnejšie vplyvy literatúry ako takej. V týchto súvislostiach sa vynorili nie obvyklé otázky, napríklad aká je prezentácia ľudského vedomia v literatúre z literárnohistorického pohľadu alebo či literatúra predstavuje pre ľudstvo evolučnú výhodu. Rovnako pútavé, hoci nie úplne nové sú otázky o po-citovej reakcii čitateľa, sebamodifikácii a seba projekcii pri čítaní či štúdiu toho, ako čítanie pôsobí na spoločnosť. Skúmanie čítania z kognitívnovedného pohľadu sleduje, ako čitatelia „tvoria“ postavy a ich význam a čo postavy vypovedajú o ľudských emóciách. Potrebne sú aj odpovede, prečo máme potešenie z fikčných svetov a ako rozumieme ich významom a hodnotám. Pozornosť sa venuje aj ne/rozvíjaniu kognitívnej schopnosti interpretovať ľudskú myseľ vďaka čítaniu; v tomto procese sa kľúčová úloha pripisuje empatii. Vyššie uvedené projekty sú len malou ukážkou z kognitívnovedných zámerov v skúmaní literárnej recepcie, ktoré ďalej rozvediem a rozšírim.

NOVÉ NÁMETY A ÚLOHY VÝSKUMU RECEPCIE

Podľa záveru Mialla a Dissanayake je schopnosť reagovať na poetické črty jazyka prítomná už v prvých týždňoch života a táto schopnosť je základom pre neskoršie zručnosti v oblasti estetickej produkcie i recepcie (Miall, Dissanayake 2003, 353). Už pred časom poukázala recepcná estetika (reader-response criticism) na to, že čitateľ významy z textu neextrahuje, ale konštruje. Kognitívna literárna veda chce na základe predpokladu o vtelesnenej mysli vysvetliť okrem iného aj to, prečo a ako produkčné i recepcné procesy prebiehajú, aké sú ich preferencie a dôsledky. Napríklad ak čitateľ uprednostňuje istý vývin niektorej z postáv (povedzme, že postava naplní alebo nenaplní istú možnosť alebo cieľ), čitateľova myseľ pracuje v určitom kóde a podľa toho má čitateľ svoju individuálnu (rozdielnu oproti iným) skúsenosť, zážitok z istého príbehu. Ak príbeh pokračuje iným smerom, než aký preferoval čitateľ, percepčia textu (rýchlosť čítania) sa neuvedomene spomaľuje (Gerrig 2013). Nové metódy, ktoré presahujú od interpretácie textu k analýze čítania, dokumentujú, že participačná odozva čitateľa nemá priamočiary a jednosmerný „tok“ a že jej priebeh a zdroje ovplyvňujú vnímanie aj prijímanie významov a sú dôležitou súčasťou celkového čitateľského zážitku a jeho dosahov. Bližšie poznanie uvedených procesov môžu zabezpečiť len interdisciplinárne výskumy.

Postupné pochopenie celej škály procesov, ktoré sa podieľajú na čitateľskej skúsenosti a zážitku, smeruje k radikálnemu uznaniu, že umelecká literatúra je nielen „pekná“, ale aj potrebná (Gerrig 2013). Napríklad príbehy sú z evolučného hľadiska kľúčovým spôsobom, ako zoznámiť deti a nových členov s identifikačnými rysmi a hodnotovým systémom daného spoločenstva, ale aj ako cielene zasiahnuť široké vrs-

tyvy populácie. Dá sa to najmä preto, že hoci spoľahlivo rozlišujeme medzi umeleckou fikciou a reálnym svetom, oproti tejto schopnosti je skúsenosť s identifikovaním sa so skutočnými ľuďmi a literárnymi postavami výrazne prestupnejšia a menej racionálna a čitateľovu myseľ zasahuje takpovediac celoplošne. Existuje teda identifikovateľný rozdiel medzi (pocitovým) stotožnením sa, resp. vnímaním postavy na jednej strane a na druhej strane vnímaním fiktívneho deja, prostredia a času, lebo uvedené kategórie viac podliehajú štrukturálnej analýze a sekvenčnej logike. Keďže sú tieto netotožné rozlišovacie danosti ľudského mozgu a mysle integrované práve v príbehoch, sú príbehy kľúčové napríklad aj pre výskum umelej inteligencie a vzájomná spolupráca odborníkov a odborničok z literárnej aj informačnej oblasti je pre všetkých prospešná. Spresnením architektúry ľudského mozgu a mechanizmov, ktoré sa podieľajú na naratívnych procesoch, sa literárnej vede ponúkajú nástroje na analytickyjšie i kontextovejšie poznanie viacvýznamovosti aj „nejasnosti“ výpovedí a príbehov (počnúc hoci metaforou a nekončiac zložitým žánrom grotesky). Potvrďuje sa názor Marka Turnera, že umelecká literatúra je okrem iného rozvinutím základných „príbehových“ funkcií mysle (Turner 1996), ale tiež, že literatúra môže svojim spôsobom pozastavovať, ba až narúšať bežné kognitívne procesy (exemplárne pri irónii či vtipoch – Tsur 1992). Literatúra počas stáročí obmieňa spôsoby, akými zamestnáva ľudovú psychológiu (čiže schopnosť pripisovať osobám na základe ich pozorovania určité mentálne stavy a predvídať i vysvetľovať – často mylne – ich aj svoje vlastné správanie, myšlienky, pocity, viery a túžby). Literatúra stavia na tejto vybudovanej ľudskej osobitosti (nazývanej aj teória mysle alebo čítanie myslí) a zároveň skúša a narúša jej limity. V tejto súvislosti je zaujímavý aj výskum procesov čitateľského vyrovnávania sa v rámci fikčného príbehu s reálnymi faktami, ktoré však rozprávač spochybňuje. Čitateľská nelúboosť zo skreslených faktov súvisí okrem iného s navýšeným výdajom energie. Evolučne je monitorovanie a prebudovanie pravdivostných hraníc kľúčové pre naše prežitie, a preto v iných okolnostiach (povedzme pri vnímaní fikčných príbehov) môže byť (aj nevedome) chápané ako bezdôvodne zneisťujúce, zbytočné a príliš nákladné.

Veľký výskum je venovaný aj dlhšie zanedbávanej téme o emóciách v literatúre (bližšie Gáfrík 2014). Kognitívna literárna veda neignoruje v tejto oblasti ani fenomenologický prístup, ale s upozornením, že výsledky fenomenológie sú provizórne a treba ich potvrdiť testovaním pomocou experimentálnych metód neurovedy. Skúma sa preto napríklad problematika postavy dvojníka (Mishara 2010). Z kognitívnych princípov sa tu zapája argument, že všetky postavy vo fikčnom príbehu sú do istej miery výrazom či predstavami jednej – autorovej mysle, a preto zo zásady majú prístup k myšlienkam iných spolupostáv i autora. Z opačnej strany sa v tejto bádateľskej oblasti rieši, prečo majú čitatelia občas pocit, že najmä pri vnímaní poézie zažívajú vedomie, ktoré nie je ich vlastné. Je známe, že čitateľskú subjektivitu ovplyvňuje buď koherentná, alebo nekoherentná autorská perspektíva, ale presnejšie analýzy týchto otázok pracujú s kognitívnou architektúrou ľudskej mysle a opierajú sa o teórie, zaoberajúce sa tým, ako vzniká vo vedomí subjektivita (o tom napr. Damasio 1994, 240 – 244).

Z uvedeného možno vyvodiť, že kognitívna literárna veda (zložená z viacerých

poddisciplín⁴ – pozri Kuzmíková 2011) pracuje zásadne v kontextuálnych rámcoch, a to ju „poučilo“, aby sa násilne neusilovala o všeobecnú normatívnu teóriu, ktorá by určovala, čo je esteticky kvalitné. Estetické súdy a procesy sa menia už na základe existenčného fungovania mysle a tomu nijaké normy nezabránia. Preto sa napríklad kognitívna poetika zameriava na výskum širokej palety produkčných, poetologických i recepcných praktík. Chce okrem iného odhaľovať to a poukazovať na to, prečo a ako literatúra stimuluje a mení čitateľovu myseľ a zaužívané stereotypy bez toho, aby čitateľ bol/cítil sa vychovávaný, či nebudaj ovládaný. Pokiaľ ide o literárne účinky, možno spomenúť experimenty, ktoré potvrdzujú, že čítanie literatúry a „vciťovanie sa“ do postáv a príbehových situácií zvyšujú citlivosť a znižujú toleranciu na „nesprávne“ spoločenské normy (Hakemulder 2008). Raymond Mar a jeho kolektív realizovali viacero projektov čítania, z ktorých vyplynulo, že čítanie fikčných príbehov bezprostredne zlepšilo empatiu, interpersonálnu percepciu a sociálne schopnosti, nezávisle od individuálnych rozdielov participantov (Mar et al. 2008). Rovnako dôležité však je, že v zmienенých experimentoch čítanie fikčných príbehov nezlepšilo analytické čitateľské schopnosti. Čiže laickým čítaním sa rozvinula interpretácia, ale nie analýza textu a vonkajšieho sveta. K istým zmenám emočnej skúsenosti a osobných návykov však môže dôjsť, a to otvára priestor aj pre výskum terapie čítaním i písaním.

KOGNITÍVNOVEDNÉ PROBLÉMY, POSTUPY A ČITATEĽSKÉ POSTOJE

Fakt, že kognitívna literárna veda nie je textocentrická, ale orientuje sa na ľudskú myseľ, prináša nemalé ťažkosti pri výskume. Vždy treba mať na pamäti, že vtlesnené kognitívne procesy neprebiehajú v izolácii, ale sú špecificky determinované v zložitých individuálnych, intersubjektívnych i širších sociálnych kontextoch. Preto napríklad Lisa Zunshine vo svojej práci *Why we read fiction* (Prečo čítame literatúru; 2006) kombinuje štyri sústredné hľadiská: 1. teóriu mysle (ľudovú psychológiu); 2. kognitívnu schopnosť udržiavať povedomie o zdroji tej-ktorej reprezentácie, čiže metareprezentovať ju (kto si niečo myslel, chcel a pod.); 3. vývin žánrov a 4. evolučnú históriu. Autorka sa zameriava na intencionálnosť výpovedí, presnejšie na zdroj odkazovania v línii: A vie, že B chce, aby si C myslel, že D zvažuje, či E verí atď. Vedomosti o zdrojoch (producentoch) informácií, ktoré pamäť ukladá, zabraňujú tomu, aby sa jednotlivé reprezentácie/informácie voľne „pohybovali“ v kognitívnom systéme, a tak slúžili ako neviazané spúšťače inferenčných procesov.⁵ Keď reprezentácia/informácia získa dostatočný stupeň určitosti, na „nálepky“ o zdrojoch zabudneme. Metareprezentovanosť pravdepodobne rozhraničuje epizodickú pamäť od sémantickej, pričom pre literárnu vedu môže byť dôležité, že spomienky, ktoré obsahujú označenia o mieste, čase a zdroji, sú ich majiteľom chápané ako osobné udalosti, vlastné zážitky, ktoré sa stali jemu ako indivíduu a následne poskytujú materiál na sebareflexiu (Klein et al. 2002). Metareprezentácie sú teda závislé od kontextu a – podobne ako aj narábanie s nimi – nie sú definitívne fixované. Napríklad pokusy ukázali, že dokážeme takmer bezproblémovo vnímať štyri úrovne „čítania myslí“ ($A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow D \rightarrow$) a že od piateho stupňa sa výrazne zvyšuje omylnosť a aj čitateľova ochota sledovať ďalšie úrovne intencionálnosti, odkazovania a rozprávačských zámerov (Dunbar

2000); ale napriek tomu aj zložitejšia literatúra s päť až šesť úrovňovou intencionálnosťou sa už ocitla medzi klasikou, známym príkladom je *Pani Dallowayová* od Virginie Woolf. Metareprezentačná schopnosť spolu s teóriou mysle nie sú stabilným a perfektným systémom, oddeleným od súvisiacich kontextov. Ale ako uisťuje Ellen Spolsky, obe tieto schopnosti sú dostatočne dobré pre naše bežné prežívanie a konanie a deň po dni nás aj napriek pochybeniam prevádzajú spoločenskými interakciami (Spolsky 2002, 52).

Kognitívna literárna veda sa zaoberá aj nasledovným rozporom: postava a jej pocity sú fikciou, v skutočnosti neexistujú, ale čitateľky a čitatelia radi špekulujú nad osudmi postáv ako o živote skutočných ľudí (čo sa nakoniec stalo so Zunou zo Švanterovej *Nevesty hôľ* alebo je Paulínka zo *Života bez konca* zlá matka?⁶). Pre striktných, abstrahujúcich semiológov dochádza v takom prípade k sentimentálnemu neporozumeniu literatúry a literárnosti. Alebo z iného pohľadu – podľa Števčekovej terminológie – môžeme hovoriť o „nižšom“, naivnom či sentimentálnom čítaní. Avšak námietka, resp. odpoveď na základe kognitívnych analýz znie, že postavy síce neexistujú, ale existuje literárne dielo, ktoré experimentuje s reálnymi čitateľovými kognitívnymi adaptáciami. Lisa Zunshine tvrdí, že „na určitej úrovni naša rozvinutá kognitívna architektúra naozaj plne nerozlišuje medzi reálnymi a fikčnými ľuďmi“⁷ (2006, 19). Kognitívna literárna veda vyvrátila aj predstavu, že pri čítaní sa akosi usilujeme o odklad neviery v predstavený svet. To je hypotéza, ktorá v konečnom štádiu korešponduje so Števčekovou koncepciou diskurzívneho čítania. Kognitívne experimenty ukázali, že keď čítame, „neodkladáme“ svoju nevieru v literárnu fiktivnosť; naopak, často veľmi ľahko prijímame, čo sa hovorí (napísané) a niekedy to ani nie je pravda (Gerrig 2013). Ale keď odhalíme, že spisovateľ hrá s čitateľom „šachovú“ hru, povedzme, že začneme pochybovať o korektnosti reprezentácií a výpovedí, môžeme následne začať „prešetrovať“ zdroje reprezentácií a prípadne sa aj pýtať, čo tým autor sleduje. Recepčné konfigurácie, ktoré vznikajú na jednej strane z nedostatočného určenia zdroja informácií, z metareprezentačnej viacznačnosti a na druhej strane z neobíditeľných pravidiel, podľa ktorých dochádza k spracovaniu informácií v kognitívnych systémoch, môžu byť pre niekoho mätúce a neprijateľné, ale iný čitateľ víta nové spôsoby a kombinácie vnímania predstaveného sveta a nové formy čitateľského zážitku, v ktorom kognitívna neurčitnosť nemusí byť úplne doriešená a rozhodnutá (bližšie Kuzmíková 2014b).

Aktivovanie a využitie osobitnej kognitívnej kapacity závisí od aktuálneho stavu mysle určitého čitateľa v určitej chvíli. Literatúra dokáže čitateľom, presnejšie niektorými jeho mentálnymi sférami „pohnúť“ aj bez toho, aby sa kognitívne systémy nevyhnutne starali o zdroj reprezentácií v diele (ktorým je napríklad autor). Ale hoci môžeme byť aj emočne vtiahnutí do deja a dokonca plakať alebo smiať sa nad vymyslenými udalosťami, sme zároveň veľmi citliví na to, ak chce autor vydávať svoju metareprezentáciu za pravdu. Iluzivnosť (nereálnosť, nepravdivosť) umeleckej narácie nie je v normálnych okolnostiach bežného sveta preferovaná, uprednostňujú sa pravdivé príbehy o skutočných ľuďoch a situáciách⁸ (Cosmides, Tooby 2000, 90) a v tomto zmysle existujú ľudia ochotní aj zomrieť za pravdu. Okrem toho je tu ešte ďalší názor, ktorý tvrdí, že keď čítame príbeh, projektujeme ho (jeho štruktúru) do kolízií a prob-

lémov nášho každodenného života (Turner 1996). Tento názor do veľkej miery zodpovedá koncepcii Stanislava Rakúsa alebo Ľubomíra Plesníka a nezatraca napríklad ani čitateľovo špekulovanie o „živote“ postáv ako o skutočných osobách. Opäť sa posilňuje hypotéza, že tzv. naivné a sentimentálne čítanie sú nezanedbateľnými a nevyhlúčiteľnými spôsobmi čítania. To navádza vrátiť sa k Števcckovej typológii čítania i ostatným koncepciám recepcie v slovenskej literárnej vede a zhodnotiť ich zo súčasného kognitívnovedného stanoviska.

REVÍZIA

V slovenskej literárnej vede 20. storočia sa na recepčné účinky textu v ľudskom vedomí orientovali predovšetkým František Miko a jeho spolupracovníci. Mikov projekt bol semiotický, fenomenologický a hermeneutický. Zanedbával vtelesnenosť mysle, neriešil v recepcii mozgové procesy ani nevedomé procedúry a pod. Naopak, spomenuté percepčné a recepčné náležitosti patria k základným východiskám kognitívnej literárnej vedy a jej experimentálneho výskumu recepcie. Po Oskárovi Čepanovi (1992, 154) aj Peter Zajac uvažoval o vedeckom prístupe k literatúre (1993, 20), ale napriek podobným podnetom súčasnú slovenskú literárnu vedu neoslovujú prírodovedné kognitívne výskumy, skôr prijíma dekonštrukčné inšpirácie a cez ne sa prípadne pokúša o prepájanie umenia a vedy v kultúrnej sfére.

Neznamená to však, že v slovenskej literárnej vede nejestvujú také štúdie, ktoré nebazirujú len na štruktúrnom, mediálnom (lingvistickom) či intermediálnom, typologickom alebo žánrovom rozbere textu a následnej encyklopedickej či literárnohistorickej interpretácii, ale vo väčšej miere reflektujú aj mimotextové a mimoliterárne kontexty a interdisciplinárne analytické presahy.

Ján Števcěk v pokuse o typológiu čítania určil tri psychologické čitateľské typy: naivný, sentimentálny a diskurzívny. Lenže jeho vymedzenia jednotlivých typov nie sú vždy jasné a presné. Raz hovorí o naivnom čítaní, že je náhradou života, iluzívnym projektovaním (Števcěk 1977, 78), čo zodpovedá napríklad vnímaniu rozprávok, ale inokedy tvrdí, že „je to sledovanie pravdepodobnosti dejov podľa logiky, ktorá sa „podobá“ životnej logike“ (84). Naivné čítanie v inom a bežnejšom zmysle, teda ako stotožnenie sa čitateľa s postavami a udalosťami, pripisuje Števcěk skôr druhej, podľa neho „vyššej forme“ čítania, ktorým je sentimentálne čítanie: „Sentimentálny čitateľ je spätý so svojimi hrdinami väčšmi než čitateľ naivný.“ (80) Števcckovo triedenie sa s rizikom dá zjednodušiť tak, že naivný čitateľ projektuje čítané ako skutočnosť, sentimentálny čítané pociťuje až „prežíva“ a diskurzívny čitateľ si uvedomuje iluzívnosť a znakovosť literatúry.⁹ Môže k tomu niečo dodať súčasná kognitívna veda?

Ako som už uviedla, čitateľská identifikácia sa s literárnymi postavami je priamočiarejšia než racionálnejšie posudzovanie fiktívneho deja, prostredia a času a dokonca na istej úrovni vnímania ani nedokážeme plne evidovať rozdiely medzi literárnymi postavami a skutočnými ľuďmi. Postava v epike a lyrický subjekt v lyrike sú neodmysliteľnou súčasťou literárneho textu a ak by v ňom aj chýbali, čitateľ si ich „domyslí“ (bežným riešením je personifikácia neživých entít). Rozdiel medzi čitateľskou empatiou, investovanou do postáv, a väčšmi logickým a štruktúrnym vnímaním ostatných zložiek literárneho textu považujem za kľúčové východisko ďalšieho výskumu

psychologických a kognitívnych realizácií literatúry i jej interpretácií. Predbežný, ale ofenzívny nástup v tejto oblasti ponúkajú napríklad práce Patricka Hogana (2003, 185). Z kognitívneho hľadiska si žiada komentár aj diskurzívne čítanie. Ján Števček zdôrazňuje, že diskurzívne čítanie zahŕňa aj naivné, aj sentimentálne realizácie textu. Zároveň však oddeľuje diskurzívne čítanie od predchádzajúcich typov z toho dôvodu, že počas neho vníma čitateľ neskutočnosť literárneho sveta a rešpektuje jeho uzavretosť a relatívnu platnosť. So Števčekomým konceptom komplexného čítania súhlasia experimenty, ktoré ukázali, že pri čítaní sa bežne nezaobráme svojou nevierou v predstavený svet, ale naopak, radi sa do neho s dôverou ponoríme. Menej sa však dá stavať na tvrdení, že pri diskurzívnom čítaní rozlišujeme dielo ako uzavretý, neskutočný svet, ktorý dočítaním knihy skončí. Zo semiologického hľadiska, na ktoré sa odvolával Števček, je to tak – dielo je v semiológii znakom skutočnosti. Ale kognitívne dosahy čítania pretrvávajú dlhšie, pretože „nepravdivosť fikčného sveta nepokrýva všetky jeho prvky, a užitočné prvky [...] by mali byť identifikované a usmerené do rôznych adaptačných a vedomostných systémov“¹⁰ (Cosmides, Tooby 2000, 92). Zaradovanie užitočných prvkov do ďalších systémov mysle má okrem iného za následok rôzne čitateľské a neraz aj diametrálne odlišné literárno-kritické či odborné postoje k jednému dielu.

Ďalší námet, ako môže kognitívna literárna veda rozšíriť doterajšie pozorovania a intuície, ponúkajú závery Stanislava Rakúsa. V práci *Medzi mnohoznačnosťou a presnosťou* odpovedá Rakús na otázku, prečo literatúra „inklinuje k tvorbe ťažkých disproporcií, konfliktov, kríz a hraničných problémových situácií“ (1993, 90). Podľa autora je „ostrá problémovosť“ literatúry logická a nenahraditeľná, lebo je hlboko spätá s látkovým svetom a duševnými dispozíciami človeka a „koreluje s efektom skúšky a lámania chleba“, lebo často až ťažké situácie odhaľujú, kto je kto“ (91).

Toto zistenie má aj kognitívne vysvetlenia a zároveň ho možno na základe kognitívno-vedných argumentov aj spresniť. Z pohľadu evolučnej teórie literatúry kóduje literatúra naše kultúrne aj genetické dedičstvo, pričom obe tieto jeho zložky majú recipročný formovací efekt (McEwan 2005, 10). Genetická evolúcia je pomalšia a stabilnejšia, zatiaľ čo kultúra je vo svojom vývine rýchlejšia a pravdepodobne vyzdvihuje iné typy správania (Wilson 2005, 26). *Evolučné* nastavenie človeka preferuje mechanizmy, úsudky a akcie späté s prežitím jednotlivca alebo spoločenstva počas ohrozenia. Zároveň existuje aj *kultúrny* spôsob *zrýchleného* simulovaného „prežitia“ ohrozujúcich situácií. Umožňuje ho literatúra (umenie) svojou orientáciou na disproporcie a problémové situácie. V tom spočíva reálny základ Rakúsovej tézy o nenahraditeľnej problémovosti vážnej literatúry.

Lenže literatúra má viacero závažných funkcií, nielen simulovanie a kumulovanie silných problémových situácií. Literatúra slúži na odovzdávanie informácií a je nástrojom presvedčovania, ale je tiež hrou, poznávaním iných i seba a rovnako je aj estetickým javom a objektom (Kuzmíková 2014a, 12). Tieto funkcie vyplývajú z faktu, že ontológia literatúry (umenia) je ukotvená v intersubjektívnom komunikačnom procese, v sociálnej spolupatričnosti členov spoločenstva. To, že niekto nevyhľadáva konfliktnú či „intelektuálne náročnú“ literatúru preto automaticky neznamená, že je „povrchný“, má nižšiu emočnú či celkovú inteligenciu alebo iné estetické či nebo-

daj osobnostné nedostatky (a rovnako platí, že ten, kto takú literatúru vyhľadáva, sa vôbec nemusí vyznačovať kladnými osobnostnými charakteristikami). Človek, ktorý nepotrebuje „ťažkú“ literatúru, možno zvláda život a medziludské vzťahy s nadhľadom a v pohode, alebo ho literárne hry v tom zmysle, ako použila Virginia Woolf šesťstupňovú metareprezentáciu, jednoducho nudia, hoci nemá problém im porozumieť. Literatúra rôzneho druhu poskytuje rôzne potrebné kognitívne stimulácie, lebo teória mysle nie je jedným univerzálnym súborom inferencií pre nalinkované situácie, ale je tvorená mnohými súbormi adaptácií, orientovanými na špecifické sociálne oblasti a roly. Tieto špecifikácie sú aj radostné či harmonické a takí môžu byť/tak sa môžu cítiť aj niektorí ľudia. Aj ich čitateľské postoje a inklinácie (povedzme pre komediálne diela) sú legitímne, a preto majú byť primerane zastúpené v horizonte ďalších recepčných výskumov.

ZÁVER

V polovici 50. rokov 20. storočia iniciatíva C. Lévi-Straussa a iných antropológov prišla s predstavou o skutočne autonómnej vede o kultúre. Jej základom sa stala teória štrukturálnej lingvistiky, ktorá poskytla nie-biologickú, ale podľa štrukturalistov rovnako vedeckú platformu na štúdium kultúry. Tak sa stalo, že sa začal klásť dôraz na rozdiel medzi kultúrou a prírodou, človekom a zvieratom. Skúmanie človeka sa separovalo do dvoch odlišných oblastí. Prírodné vedy, vrátane biológie, sa mali orientovať na fyziku, zatiaľ čo v spoločenských a humanitných vedách sa predpokladalo, že budú preberať fundamenty a metódy lingvistiky. Oba druhy vied boli považované za vedecky rovnocenné, ale autonómne a nezávislé.

Dnes je umelé oddeľovanie vied o človeku a spoločnosti neudržateľné. Nie preto, že by predošlá veda nemala oprávnenie na svojbytné odčlenenia, ale preto, že súčasné okolnosti, predpoklady, možnosti, nástroje a potreby poznávania človeka výrazne pokročili a žiada sa ich sústrediť a systemizovať. Medzi inými sa aj kognitívni literárni vedci zhodujú, že na to, aby vznikla jednotná, resp. úplná teória literatúry, aby sme plne pochopili jej „emergentný význam“ (Mark Turner), je potrebné urobiť biokultúrnu fúziu výskumu o vývine a funkcii literatúry (umenia). Pritom nie je nevyhnutné, aby sa kognitívny vedec stal dokonalým expertom vo viacerých odboroch, ale aby vedel klásť otázky, zadávať návrhy a nastoľovať problémy aj pre iných odborníkov a potom ich metódy a výsledky kriticky zhodnotiť predovšetkým vo svojej špecializovanej oblasti. Až po dostatočne intenzívnom interdisciplinárnom prepájaní môže nastúpiť fáza sústredeného redukovania, modelovania a všeobecných teórií.

Literárna kognitívna veda má už za sebou zjavné inovatívne výsledky, ale omnoho väčšia perspektíva je pred ňou. Ostáva len dúfať, že aj na Slovensku si autonómne disciplíny hlavne v humanitných vedách uvedomia – nielen cez aktuálne skromný počet jednotlivcov, ale i v rámci oficiálnych výskumných priorít – podnetnosť kognitívnovednej interdisciplinárnosti pre svoju špecializáciu. Veď čo hýbe svetom, ak treba pripomenúť úvodný citát od Oskára Čepana, v tej sfére, ktorú dokáže obsiahnuť veda i literatúra, ak nie ľudská myseľ?

POZNÁMKY

- ¹ Tibor Žilka považuje za prínos Nitrianskej školy v 60. a 70. rokoch 20. storočia svoju metodológiu interpretácie umeleckého textu. „Bola to akiste akási stredoeurópska hermeneutika, hoci východiskom bola štylistika, presnejšie Mikova výrazová sústava, zahŕňajúca základné výrazové kategórie v systémovej podobe“ (Žilka 2015, 14). Podľa Žilku bol základom Mikovej výrazovej sústavy Bühlerov organon model ako základ usporiadania štylistických pojmov, Jakobsonova koncepcia binárnych protikladov, Chomského generatívna gramatika a teória informácie/komunikácie (Žilka 2015, 24). Posledné dve položky patrili v 60. rokoch do záberu tzv. kognitivismu. Avšak práve nespokojnosť s Chomského generatívnou gramatikou, syntaktickou jazykovedou bola podnetom pre vznik kognitívnej lingvistiky, ktorá zdôraznila skúmanie jazyka v spojitosti so senzomotorickou bázou a neuronovými procesmi (embodiment). Z kognitívnej lingvistiky sa v 80. rokoch 20. storočia odčlenila kognitívna literárna veda.
- ² Výskumom čítania a čitateľskej kultúry na Slovensku sa najmä v 80. rokoch 20. storočia venoval Rudolf Lesňák.
- ³ “Because cognition itself is grounded in both the real world and in the constraining structures of sensory, perceptual, and conceptual interiority, knowledge and experience must be based on both, although in varying degrees.”
- ⁴ „Špecializáciami“ kognitívnej literárnej vedy aktuálne sú: kognitívna rétorika, kognitívna poetika, kognitívna naratológia, kognitívna recepcná estetika, kognitívna história literatúry a evolučná literárna história.
- ⁵ Lisa Zunshine sa domnieva, že metareprezentačná schopnosť objasňuje, prečo je v postštrukturalistickej predstave o „smrti autora“ nahradená kategória autora kategóriou čitateľa a prečo v projektoch, ktoré sú textocentrické, a preto odmietajú zahrnúť do interpretácií skutočného autora, je tento nahradený fantómom implicitného autora. „Fikčná práca musí mať pripevnenú visačku o zdroji, ktorá špecifikuje agenta, akokoľvek extravagantný (napr. ‚mŕtvy‘ alebo ‚implicitný‘) sa tento agent môže zdať v určitých historických priesečníkoch.“ (“A work of fiction *has* to have an agent-specifying source tag affixed to it, however extravagant /e. g. ‘dead’ or ‘implied’/ that agent may seem at certain historical junctures.”) (2006, 81)
- ⁶ Porov. Rakús 1993, 93 – 101.
- ⁷ “on some level our evolved cognitive architecture indeed does not fully distinguish between real and fictional people”
- ⁸ V týchto súvislostiach je inštruktívna napríklad polemika autora románu *Nevesta hól* (1946) Františka Švantnera s jeho kritikom Vojtechom Mihálikom. Na Mihálikove úsudky o prepiatom subjektívizme a nerealizme diela (Prvý román Františka Švantnera. 1947. *Čas*, 4, 2. 3. 1947: 6) Švantner odpovedá: „Celá krajina, kde sa odohráva príbeh prózy, o ktorej Vy tvrdíte, že je vysnená, rozprávková, ktorú autor nevidel, ba ani predstavy o nej nemal, je skutočná do najmenších podrobností. [...] Takisto osoby. Všetky majú svojich žijúcich dvojníkov“ (Životná a umelecká skutočnosť. *Umenie*, 1947 – 48: I, 1947 – 48, 2 – 4: 126 – 129). Švantner odmieta aj námietky o literárskosti prehovorov postáv, tvrdí, že súhlasia s vyjadrovaním sa ľudí v bežnom živote. Ak zanedbáme ideologickú stránku polemiky v zložitej politickej situácii v roku 1947, keď Švantner potreboval obhájiť realizmus svojho diela, nepochybne obsahuje *Nevesta hól* aj životné fakty (pravdivé ontologické, významové a citové informácie), čo dovoľovalo autorovi úprimne deklarovať pravdivosť diela. Z kognitívneho hľadiska však predsa len spoločensky funguje silná kultúrna konvencia, že isté kultúrne produkty ako celok sú fikciou, aj keď sú vystavané na pravdivých položkách. A to je aj prípad Švantnerovej *Nevesty hól*, ktorá nie je realistickým dielom. Jej „skutočnosť“ komponenty by mohla najpresnejšie špecifikovať práve kognitívna veda.
- ⁹ Lubomír Plesník používa v súvislosti s „príjmom diela“ termíny „pól životného kontextu“ (dieta má strach z rozprávkovej ježibaby) a „pól výpovedného kontextu“ („chladné“ sledovanie klišeovitých scén zo štandardných thrillerov) (2012, 19).
- ¹⁰ “the falsity of a fictional world does not extend to all of the elements in it, and useful elements [...] should be identified and routed to various adaptations and knowledge systems”

LITERATÚRA

- Cosmides, Leda – John Tooby. 2000. Consider the Source: The Evolution of Adaptations for Decoupling and Metarepresentations. In *Metarepresentations: A Multidisciplinary Perspective*, ed. Dan Sperber, 53 – 116. New York: Oxford University Press.
- Čepan, Oskár. 1992. *Literárne bagately*. Bratislava: Archa.
- Damasio, Antonio. 1994. *Descartes' Error*. New York: Avon.
- Dunbar, Robin. 2000. On the Origin of the Human Mind. In *Evolution and the Human Mind. Modularity, Language, and Meta-Cognition*, eds. Peter Carruthers – Andrew Chamberlain, 238 – 53. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gáfrik, Róbert. 2014. Emocionálne pôsobenie literatúry – znázornené na príklade Kafkovej poviedky Ortiel. In *Literatúra v kognitívnych súvislostiach*, ed. Jana Kuzmíková, 111 – 126. Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV.
- Gáliková, Silvia. 2014. Význam a funkcia konceptuálnej metafory z perspektívy kognitívnej vedy. In *Literatúra v kognitívnych súvislostiach*, ed. Jana Kuzmíková, 29 – 54. Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV.
- Gerrig, Richard J. 2013. Why Literature is Necessary, and not Just Nice. In *Cognitive Literary Studies. Current Themes and New Directions*, eds. Isabel Jaén – Julien Jacques Simon, 35 – 52. Austin: University of Texas Press.
- Hakemulder, Frank. 2008. Imagining What Could Happen. Effects of Taking the Role of a Character on Social Cognition. In *Directions in Empirical Literary Studies*, eds. S. Zyngier – M. Bortolussi – A. Chesnokova – J. Auracher, 139 – 153. Amsterdam: John Benjamins.
- Hart, F. Elizabeth. 2013. Foreword. In *Cognitive Literary Studies. Current Themes and New Directions*, eds. Isabel Jaén – Julien Jacques Simon, vii – xiii. Austin: University of Texas.
- Hogan, Patrick Colm. 2003. *Cognitive Science, Literature, and the Arts. A Guide for Humanists*. New York and London: Routledge.
- Klein, Stanley B. et al. 2002. Is There Something Special about the Self? A Neuropsychological Case Study. *Journal of Research in Personality*, 36: 443 – 468.
- Kuzmíková, Jana. 2011. Kognitívne súvislosti literárneho procesu. Krátky prehľad kognitívne orientovanej literárnej vedy. *World Literature Studies*, ed. Jana Kuzmíková, 3 (20), 3: 15 – 27.
- Kuzmíková, Jana. 2014a. Umenie a kognitívne vedy. In *Literatúra v kognitívnych súvislostiach*, ed. Jana Kuzmíková, 10 – 28. Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV.
- Kuzmíková, Jana. 2014b. Literárne dielo Františka Švantnera v kognitívnych súvislostiach. In *Literatúra v kognitívnych súvislostiach*, ed. Jana Kuzmíková, 127 – 144. Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV.
- Mar, Raymond A. – Keith Oatley – Maja Djikic. 2008. Effects of Reading on Knowledge, Social Abilities, and Selfhood. Theory and Empirical Studies. In *Directions in Empirical Literary Studies*, eds. S. Zyngier – M. Bortolussi – A. Chesnokova – J. Auracher, 127 – 137. Amsterdam: John Benjamins.
- Matejov, Fedor. 2005. *Lektúry*. Bratislava: SAP.
- Matejovič, Pavel. 2000. *Synoptici*. Bratislava: Kalligram.
- Mc Ewan, Ian. 2005. Literature, Science, and Human Nature. In *The Literary Animal. Evolution and the Nature of Narrative*, eds. Jonathan Gottschall – David Sloan Wilson, 5 – 19. Evanston, Illinois: Northwestern University.
- Miall, David S. – Ellen Dissanayake. 2003. The poetics of babytalk. *Human nature*, 14, 4: 337 – 364.
- Miko, František. 1987. *Analýza literárneho diela*. Bratislava: VEDA.
- Miko, František. 1989. *Aspekty literárneho textu*. Nitra: Ústav jazykovej a literárnej komunikácie Pedagogickej fakulty.
- Miko, František. 1993. Ako si ordinštitucionalizovať literatúru. In *O interpretácii umeleckého textu 15*, ed. Ján Kopál, 19 – 28. Nitra: Ústav jazykovej a literárnej komunikácie Fakulty humanitných vied Vysokej školy pedagogickej.
- Miko, František. 1994. *Význam, jazyk, semióza: Metodologické reflexie*. Nitra: Vysoká škola pedagogická.
- Miko, František – Anton Popovič. 1978. *Tvorba a recepcia*. Bratislava: Tatran.
- Mikuláš, Roman. 2007. *Predpoklady a formy literárnej recepcie znázornené na príklade poviedky Petra Handkeho Strach brankára pri jedenástke*. Bratislava: Veda.

- Mishara, Aaron L. 2010. Kafka, Paranoic Doubles, and the Brain. *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine (PEHM)*, 5, 13. Dostupné na: <http://www.peh-med.com/content/5/1/13>
- Plesník, Lubomír. 2012. *Kapitoly z recepčnej poetiky*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
- Rakús, Stanislav. 1993. *Medzi mnohoznačnosťou a presnosťou*. Levoča: Modrý Peter.
- Rakús, Stanislav. 1994. Látka, téma, problém, tvar. In *Realizácie textu 1*, ed. Peter Milčák, 5 – 12. Levoča: Modrý Peter.
- Spolsky, Ellen. 2002. Darwin and Derrida. Cognitive Literary Theory as a Species of Poststructuralism. *Poetics Today*, 23, 1: 43 – 62.
- Števíček, Ján. 1977. *Estetika a literatúra*. Bratislava: Tatran.
- Tsur, Reuven. 1992. *Toward a Theory of Cognitive Poetics*. Amsterdam: North-Holland.
- Turner, Mark. 1996. *The Literary Mind*. New York: Oxford University Press.
- Wilson, David Sloan. 2005. Evolutionary Social Constructivism. In *The Literary Animal. Evolution and the Nature of Narrative*, eds. Jonathan Gottschall – David Sloan Wilson, 20 – 37. Evanston, Illinois: Northwestern University.
- Zajac, Peter. 1990. *Tvorivosť literatúry*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- Zajac, Peter. 1993. *Pulzovanie literatúry*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- Zunshine, Lisa. 2006. *Why We Read Fiction. Theory of Mind and the Novel*. Columbus: The Ohio State University Press.
- Žilka, Tibor. 2015. *Dobrodružstvo teórie tvorby*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.

Literary reception from the perspective of cognitive literary studies

Literary communication and reception. Slovak reception theories. Embodied mind. Cognitive literary studies. Reader response criticism research. Interdisciplinarity in literary research.

The study analyses the situation in literary reception. The first part, in short, deals with the most relevant Slovak works about reading. The second part explains the cognitive turn in literary research, its embodied mind standpoint and interdisciplinary approach, which involves also the scientific methods in the research. The third and fourth parts introduce contemporary cognitive projects and new tasks in reception research, mainly in the British-American world. The fifth part attempts to analyse and revise the reception works of Slovak scholars. Confrontation of methods and conclusions between the Slovak hermeneutical approach and the contemporary cognitive research shows the differences between the traditional autonomous perspective and interdisciplinary literary studies based on embodiment and neurophysiology. Extending cognitive research in brain processes during reading and afterwards as well as the scientific examination of the influence of literature on the recipient and society allow the formulation of testable hypotheses about literary communication. Cognitive science conclusions are an inspiration also for the general research of fiction and literariness. Only general interdisciplinary systemization of new understandings, methods and perspectives connected with literature, invented in contemporary sciences and humanities leads to deeper understanding of the emergent meaning of literature.

PhDr. Jana Kuzmíková, CSc.
 Ústav slovenskej literatúry SAV
 Konventná 13
 811 03 Bratislava
 Slovenská republika
 jana.kuzmikova@gmail.com